

O demografii, domácnostech a trvalých pobytech

Statistika demografů je o lidských osudech, přestože z ní nakonec vycházejí jenom strohá čísla. **Jan Srb**, vrchní ředitel Sekce demografie a sociálních statistik ČSÚ, je povolanější víc než kdo jiný. Vždyť díky otci, Vladimíru Srbovi, s demografií vyrůstal.

Vystudoval jste Vysokou školu zemědělskou v Praze a po škole jste se také zemědělské statistice věnoval. Co se stalo, že jste nešel ve stopách vašeho otce Vladimíra Srba, demografa?

Samozřejmě, že na mě měl otec vliv. Jenže v roce 1972 jsem končil na gymnáziu a kvůli špatnému kádrovému profilu jsem dostal doporučení jenom na zemědělku, nikoliv na Přírodovědeckou fakultu, kam jsem chtěl jít studovat dál.

Jak váš otec normalizaci prožíval?

Dostí těžce nesl zákaz publikování. Pod některé texty se občas museli podepsat jiní lidé. Rozčilovala ho nekompetentnost některých nově příšedších nadřízených. Ale demografická statistika, resp. demografie určitý vliv na dění ve společnosti měla. Tehdy v centrálně plánovaném systému existovala např. Státní populační komise, která se problémy populačního vývoje ale i zdravotního stavu obyvatel zabývala. Zcela jistě ovlivnila i rozhodování o bytové výstavbě.

Která doba byla podle vás pro demografy nejtěživější?

Nejsem zas až tak velký pamětník, ale myslím, že to byly doby nepříznivé celkově, kdy věci pracovní byly spojovány s věcmi osobními. Nepochybně to byla léta padesátá. S příchodem sovětských poradců byla snaha dobrou československou statistiku politicky účelově přiblížit sovětskému vzoru. To souviselo i s tím, co se mohlo a nemohlo publikovat. Podobné to bylo začátkem sedmdesátých let, v době již zmiňované normalizace.

Krátce jste působil v zemědělské statistice, jak jste se nakonec dostal k demografii?

Já se ani dnes nepovažuji za specializovaného demografa. Na okresním oddělení statistiky, kam jsem po škole nastoupil, musel tak trochu každý dělat všechno, protože těch lidí tam nebylo moc – nějakých osm, deset. Okresní oddělení byla nejmenší výkonnou složkou statistické služby. Sběr dat tehdy probíhal na územním principu, takže záběr byl víceméně průřezový. Práce spočívaly od přidělování rodných čísel, přes zpracování stěhování, průmyslu, zemědělství až po vydávání pravidelných bulletinů. To mě bavilo.

Váš tatínek byl mezi demografy celebritou. Bylo pak pro vás těžké se vypořádat s jeho popularitou?

Pro mě to bylo dobré v tom, že jsem si měl s kým povídat. Nikdy jsem se nechtěl stát čistým demografem. Mě zajímaly i jiné věci, to zemědělství konec konců také. A nikdy jsem neměl ambice dosáhnout jeho věhlasu.

Jan Srb hodnotí historii z pohledu zkušeného statistika.

V médiích vyšla zpráva, že Romové se při posledním sčítání nesečetli. Co by na to řekl váš tatínek, který se zasazoval o prosazení romské menšiny.

On vždy považoval národnostní otázky za velmi důležité. Ale je obtížné dělat jakoukoliv menšinovou politiku a nemít alespoň trochu věrohodné údaje. V minulosti existovaly způsoby, jak se dobrat reálnějšího počtu Romů. Ty jsou dnes ale nepřijatelné.

A dnes to vidíte jak?

Zjišťování národnosti se děje na principu dobrovolnosti a sebedeclarace – důležité je, kým se právě cítím. Pak se ovšem nemůžeme pozastavo-

vat nad čísly, která jsme získali. Mám pocit, že se nad tímto problémem zamýšlí i úřad ombudsmana.

Co se stalo s demografií na začátku 90. let? Muselo jich z úřadu hodně odejít?

Nemyslím, že šlo o nějaké hromadné odchody z politických důvodů. I když pár lidí skutečně odešlo. Náš úřad – alespoň mi tak nepřipadl – se nezdál političtější než jiné veřejné instituce. Dokonce jsem slyšel, že i na místa předsedů Ústřední výbor strany nedosazoval lidi za odměnu. Dnes je úřad – na rozdíl od ostatních resortů – přísně apolitický.

Mezi demografií ČSÚ je poměrně dost mladých lidí. Je to generační náhoda?

Určitě ano. Protože to je věc, kterou je náš úřad dodnes poznamenaný. Chvillemi byl velmi neatraktivní. Tady byly odjakživa nejmenší platy ze všech resortů, a to už za minulého režimu. To se táhne desítky let. Já si myslím, že velké změny nastaly v době dělení federace. Tehdy také odešlo dost lidí. Mladí sem přicházejí až poslední dobou. Určitě to souvisí s trhem práce. Atraktivní obory, kam se mladí lidé dříve hrnuli – ať už to byl rozvíjející se bankovní sektor nebo zahraniční firmy – se trochu stabilizovaly a ti mladí se poohlížejí někde jinde. Ale situace se průběžně mění.

Přicházejí sem demografové nebo statistici?

Demografů se hlásí hodně, ale jsou tady i zájemci z jiných škol. V oblasti sociálních statistik není důležité, aby tam byli jen čistí demografové. Škála uplatnění i pro další obory je poměrně široká – například pro statistiku, sociologii, matematiku ale i pro absolventy zemědělských škol. Zdá se mi, že těch demografů chrlí školy hodně, ale uplatnění v oboru pro všechny může být problém. Obor ke studiu je krásný, ale co pak?

Před čtyřiceti lety se rodilo o třetinu více dětí.

Narazil jste na sociologii, čím se od ní demografie odlišuje? Nakonec i psychologie nebo historie čas od času něco kvantifikují.

No právě, čas od času. Demografie vychází z kvantifikace demografických jevů, které nastaly. Kolik se narodilo dětí, kolik zemřelo lidí ... Tedy z tzv. tvrdých dat. Sociologie má širší záběr. Zkoumá vývoj sociálních vztahů ve společnosti z mnoha pohledů.

Dokážou sociologové vytěžit data, která produkuje?

Jak kdo. Je otázka, zda jsou demografická data postačující. Zpravidla ne. Oni potřebují ke zkoumání i trochu jiný přístup k datům. Častěji využívají postojové, hodnotící otázky. I toto úřad poněkud odlišuje, co do způsobu práce, od jiných výzkumných institucí. Ale i v sociálních statistikách zaznamenáváme podobný trend.

Ale vždyť vaši tazatelé chodí do domácností, kde vedou hodně podrobné rozhovory s respondenty. Copak ty už nemají charakter kvalitativního šetření?

Záleží na tom, kde se ta hranice stanoví, resp. jak jsou konstruovány jednotlivé dotazníky. Výsledky ale zase mají převážně charakter kvantitativní. Důvody, proč jsou výsledky takové či onaké, mají zpravidla složitější povahu, která vyžaduje další zkoumání, případně cílené výzkumy.

Při výběrovém šetření v domácnostech Životní podmínky zřejmě dojdou na přetřes i věci, které zcela jistě nejsou uvedeny v dotaznících.

No samozřejmě, že při těch rozhovorech pozná spoustu lidských osudů, pokud je nevede jen čistě úředně, což část z nich samozřejmě dělá, protože lidé se nechtějí bavit o soukromých věcech. Někteří si ale rádi popovídají. Ale potom je zase třeba udělat z takových výpovědí objektivní závěr.

Co tedy děláte s takovým „informačním odpadem“? Z něj můžete přece poznat, že v našich domácnostech dochází k nějakým změnám?

Tento odpad se prakticky nedá objektivně zpracovat. Zase by se musel nějakým způsobem formalizovat a kategorizovat. To je potom další ještě složitější práce a nakonec by to nutně skončilo nějakým novým dotazníkem. Ale z reakcí domácnosti lze vyčíst určitou náladu ve společnosti.

Takže nějaký barometr tu existuje?

První, ale nikoliv jediný, podle čeho se úspěšnost takového šetření hodnotí, je míra odpovědí, resp. odmítnutí domácnosti poskytnout tazateli rozhovor k vyplnění dotazníku. Když jsou lidé naštvaní, častěji si řeknou, neotravuj, stejně mi nepomůžeš. Vypadá to, že taková situace je právě nyní. Ale zase, udělat z toho statisticky průkazné tvrzení nelze. Životy domácností jsou vždy svým způsobem originální, unikátní.

Jaké vlastnosti musí mít váš „univerzální tazatel“?

Musí znát metodiku a být i dobrým psychologem. Musí umět lidi přesvědčit, aby se s ním vůbec bavili. Nemusí být vystudovaný psycholog, ale jsou typy lidí, kteří dokážou vzbudit důvěru.

Vyzkoušel jste sám na vlastní kůži, co práce tazatele obnáší?

Ano a už bych to nechtěl dělat. Je to nepřijemná práce. Je to ještě horší než někomu něco prodávat. Protože když někomu něco prodáváte, tak vám maximálně řekne: Děkuji, nemám zájem, nashledanou. Ale tady musíte lidem odpovídat na otázky: K čemu je to dobré a co z toho budu

mít? Trošku je to přesvědčování složitější v poměrech, kdy lidé nejsou zrovna naladěni na snažení statistiků.

Jaká je „životnost“ takového tazatele? Obchodní zástupci prý vyhoří po dvou třech letech.

Záleží na osobnosti. Většinou se to asi celý život dělat nedá. Pokud se bavíme o univerzálních tazatelích, je třeba zmínit odlišnou povahu jednotlivých šetření. Např. šetření životních podmínek je složitější a nepříjemnější, protože se ptá na věci, které lidé sdělují jen neradi. Výběrové šetření pracovních sil má sice také dlouhý dotazník, odpovědi jsou jednodušší, ale tazatel musí permanentně oslovovat nové a nové domácnosti. Někomu vyhovuje víc to, jinému ono. Měli jsme dokonce jednoho tazatele, který měl přesvědčování lidí jako koníčka.

Pokud váš tazatel dělá svou práci delší dobu a je opravdu dobrý, tak jeho vhléd do problematiky musí být hodně hluboký. Za koho sám se tazatel považuje?

Za koho se sám považuje nevím, ale měl by to být v podstatě statistik. Musí mít představu, k čemu vlastně dotazník ve výsledcích slouží. Musí si být vědom důsledků svého počínání, resp. postupu v průběhu vyplňování dotazníků. Musí umět dobře vysvětlovat otázky, někdy složité. Když něco sám dobře nepochopí, je to problém. Protože on je na samém začátku šetření a do domácnosti se zpravidla už znovu nelze vracet. Pokud špatně vysvětlí otázku dvaceti, třiceti domácnostem, které to špatně pochopí a vyplní, může být konečný výsledek zkreslen, protože výběrové vzorky jsou relativně velmi malé. Proto je na metodiku kladen velký důraz. A proto se při instrukcích rekapitulují i výsledky minulé, upozorňuje se na chyby. Dělá se průběžná i zpětná kontrola. Celý postup se od podnikových statistik hodně liší. Já neříkám, že ty jsou jednoduché, to vůbec ne, protože vyznat se například v účetnictví dnes také není žádná legrace.

Překvapil vás vývoj v našich domácnostech? Byl jste například připraven na vzrůstající počet singlů a rodin s jedním rodičem?

K takovým věcem nedochází ze dne na den. Navíc to nejsou modely neznámé. Ale některé zvyklosti jsme se změnou společenských poměrů převzali velmi rychle.

Jak dokážou demografové šetřit domácnosti cizinců?

Je to trochu obtížnější. Naši tazatelé nejsou zas až tak jazykově vybavení. Ale záleží i na snaze na opačné straně. Roli hraje patrně i charakter pobytu. Pochopitelně od cizinců pobývajících zde nelegálně lze asi očekávat menší ochotu ke komunikaci. Tady je na místě připomenout, že pro naše šetření jsou vybírány náhodně byty. Záleží na tom, na koho v nich tazatel narazí.

Máte nějakého tazatele Vietnamce?

Ne. Ale zrovna s Vietnamci, zejména s těmi, jejichž děti se už tady narodily, je obecně komunikace snazší. Pokud ovšem účelově netvrdí, že nic nerozumí. Ale například při minulém sčítání lidu byli Vietnamci velmi aktivní, měli jsme i jejich sčítací komisaře. Ti měli sami velký zájem na sčítání svých krajanů. Oni mají za cíl dosáhnout statut národnostní menšiny.

A jak je to s našimi krajany v zahraničí. Ty máte taky nějak podchycené?

Krajany ve smyslu národnosti ne. Ale i občané České republiky v cizině jsou v současnosti slabé místo demografické statistiky. Když v rámci vol-

Ortívá většina dětí se rodila v manželství.

ného pohybu osob někdo z republiky odejde na neznámo jak dlouhou dobu, nemusíme se to vůbec dozvědět. Nikdo nemusí hlásit, kdy a na jak dlouho odjíždí. Je proto problém určit počet obyvatel země na základě místa obvyklého pobytu podle mezinárodních definic, jak požadují evropské orgány. Ale tenhle problém nemáme sami.

Bude se to v rámci Evropské unie nějak řešit?

Bylo by to jediné žádoucí. Cesta je podle mě v prosazení sjednocení bytových režimů v rámci celé Unie. Ale bez nějaké ohlašovací povinnosti se to neobejde. To je zase ale vnímáno negativně jako návrat do minulosti a bránění svobodnému pohybu.

Jak vám v tom pomohou registry?

Obávám se, že nepřiliší. Pokud budou fungovat, přínosem budou pro občany. Pro instituce to bude s jejich využíváním trochu komplikované. Ale hlavně nejsou zdrojem nových informací. Jen využívají ty, které už existují. Beze změny legislativy, která by umožňovala revidovat obsah a sdílení administrativních dat viditelný pokrok bude diskutabilní.

Jakou aktivitu vyvíjí ČSÚ v této oblasti?

V rámci účasti v různých pracovních skupinách na různých jednáních na domácí půdě i v Eurostatu tyto problémy jsou diskutovány, upozorňujeme na úskalí, ale většinou bez větší odezvy. S Eurostatem jsme měli problém právě kvůli pobytům našich občanů v cizině a s kritériem obvyklého pobytu. Zprvu naši situaci příliš nechápali. Pozvali jsme proto na společné jednání i zástupce ministerstva vnitra i Úřadu pro ochranu osobních údajů, aby vysvětlili, proč tomu tak je.

Myslíte si, že trvalý pobyt jednou úplně vymizí?

Na to nedokážu odpovědět. Je to legislativně i věcně komplikovaná záležitost. Pravidla by ale měla být každopádně jednotná, i když úplně ideální situace nebude asi nikdy.